

ebben — Juhász Gyula korának legjobbjá, ebben Adynál is jobb, talán épp azért, mert ez afféle „kismesteri” erény, legalábbis önmagában; a nagy költészet elemévé József Attila nemzedéke avatta újra.

Juhász Gyula verseiben érzem azt az elevevéteget, azt az impresszionisztikus képekben is határozott körvonalakkal kirajzolódó szépséget és igazságot, ami maguknak a dolgoknak a szépsége és igazsága, minden parnasszusi megszépítés, dekoráció vagy „magyarázat” nélkül. Ha elfogadjuk azt a goethei normát, hogy az esztétikai tökéletesség egyszerre konkrét és szimbolikus, akkor itt a konkrétásról van szó. A valószínűségnek ez a tárgyszerű, konkrét megragadása Juhász Gyulánál nem párosul olyan nagy erejű szimbolikus kisugárzással, mint például Adynál, de fontos körülménynek vélem, hogy József Attila tanítómesterei közül Juhász Gyula nemcsak eszmét, hanem látásmódot, s nemcsak „korszerű”, hanem egyszerű kifejezésmódot is közvetített hozzá Petőfitől. Ez legalább annyira szemlélet, mint stílus kérdése: Juhász Gyula mindig a nehézsorsú emberek oldalán állt, parasztokén, munkásokén, s megjelenítésük nem túri a túlbonyolított, túldekorált stílust.

A *Petőfi tüze* elemzésében mondja Szabolcsi Miklós: „(..) a fiatalember, magát mint »proletár«-t akarta a Petőfi-hagyomány folytatójának tudni”, majd hozzátézi: „s ez az első eset a József Attila költészetében a proletársors ilyen nyílt vállalására”. A „jajgató nép” s a Petőfitől idézett „Világszabadság” valóban így értődik; az utóbbi Juhász Gyula *Petőfi-centenárium* című versében is megtaláljuk, s József Attila nemcsak Babits *Petőfi koszorújára*, hanem erre válaszolva is írta.

Igazában A *legutolsó harcosban* deklaráltatik, hogy József Attila képes a nép fogalmát kiterjeszteni a város népére, s attól fogva mindhalálg osztatlan a népfogalma, még akkor is, amikor a Szép Szó szerzőjeként és szerkesztőjeként sokan „urbánus” költőnek emlegetik. A *legutolsó harcosban* így döbben rá hovátartozására:

*Valami forró, nyári éjszakán
gyárfüst ölelt át lomha földszagot
s a legnagyobb lélek szökkenet belém:
az ucca és a föld fia vagyok.*

A „legnagyobb lélek” már pályakezdő költőként — alig tizenhét-tizenkilenc évesen — egyesíti magában a Nyugat első nemzedékének szimbolista-impresszionista vívmányait Petőfi lendületével s természetességével. Hogy ezt megtehetette, az emberiségének is köszönhető: sokféle összetevőből egybeállt formakultúrájának csillogtatása közben is olyan közvetlen tudott maradni, mint a régiek — mint Petőfi, aki még élőszóban adta elő dalait és politikai verseit.

TASI JÓZSEF

József Attila: Ákácokhoz

KÉTFÉLE „ARS POLITIKA”

Az *Ákácokhoz* nem tartozik a költő úgynevezett nagy versei közé, de — mint ezt bizonyítani fogjuk — kulcsfontosságú költemény. Kézirata elkallódott; csupán nyomtatásban megjelent két változatát ismerjük. Az első az Előőrs 1929. november 23-i számában jelent meg, a második egy évvel később a Népszavában (1930. december

12.). Az 1931 márciusában kiadott *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötet gyakorlatilag a népszavás változatot közli, némi ékezetmódosítással. Az Előörsben és a Népszavában megjelent versvariánsok híven tükrözik a költő ideológiai-politikai nézeteinek megváltozását. Az Előörsben a népi — mondhatnánk: parasztpárti —, a Népszavában pedig a már kommunista költő hitvallását olvashatjuk. A vers két változata annyira eltér egymástól, hogy voltaképpen két különböző verset tanulmányozhatunk.

1

AKÁCOKHOZ!

Írta: JÓZSEF ATTILA.

*Száz göbbedő, odvas falunkba
homokot kötözni magunkba —
ákácok, vigyázzunk magunkra, —
szisszentő ez, de lombos földadat.*

*Zizegni minden bizalomra
keserülő mennyei munka,
de kössünk, kössünk lágyan zsongva, —
a homok elfut, a föld megmarad.*

*Törzs vagyok-e, vagy már csak torzsa?
Nem sors az egyes ember sorsa —
kötöm én, lám kötöm ujjongva,
a jó fa fogy, az édes táj dagad — —*

*Recseg az ég odvas falunkba —
fogom én és kötöm busongva —
s csikorogva hordja halomba
hulló, szerelmes hivatalomat.*

Ez a vers az Előörsben jelent meg 1929. november 23-án (II. évfolyam 47. szám, 15. oldal) a *Heti figyelő* című rovatban. A költőnek nem ez az első jelentkezése Bajcsy-Zsilinszky Endre hetilapjában. 1929. október 26. és november 9. között itt jelent meg három folytatásban *Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténetét* bíráló írása. A befejezetlen tanulmány — mint Szabolcsi Miklós felderítette¹ — eredetileg a Századunk című polgári liberális folyóirat számára készült. Az 1928-as novemberi szám közli is néhány részletét; azonban *hal* [Hatvany Lajos?] bírálata kiszorította a költő kritikáját.² Nemsokára maga a költő is szakít a Századunkkal. 1929 márciusában még itt ismerteti Tolnai Vilmos *Magyarító szótárát*, de ugyanekkor — s már ezt megelőzően is — a Bartha Miklós Társaság soraiban találjuk. Vajon miért?

Talán nem tévedünk, ha kijelentjük, hogy a Vágó Márta iránti szerelme válságos, majd reménytelen szakaszában a Bartha Miklós Társaság lelkes, népi orientációjú fiataljai között talált barátokra és segítőtársakra a költő. Vágó Mártát, mint tudjuk, feleségül akarta venni, s ezáltal egzisztenciális céljait is elérni vélte. Amikor Mártát édesapja, Vágó József külföldre küldte, levelezésük tanúsága szerint, ennek lehetősége egyre valószínűtlenebb lett. (Kommunista költőként erre utal a *Végül* című vers híres két sorával: „Egy jómódú leányt szerettem, / osztálya elragadta tőlem.”)

A barthás kapcsolat már 1928 őszén létrejött s hónapról hónapra erősödött. Sokat

lendített ezen József Attilának a társaság ügyvezető elnökével, Fábíán Dániel orvos-sal való barátsága. 1929. február 27-én a költő részt vett a társaság nagy visszhangot kiváltó Magyar Föld-estjén, majd március 24-én — a Dénes István-féle Magyarországi Földműves és Munkáspárt (Országos Parasztpárt) VII. országos kongresszusára kiadott röpirat a nagygyűlés egyik előadójaként hirdeti.³ (*Az európai parasztpártok és a magyar országos parasztpárt*⁴ címen tartott volna előadást a költő, erre azonban nem került sor, mert a hatóságok a kongresszus megtartását nem engedélyezték.) A Dénes István-féle parasztpárt — melynek rövid ideig feltehetően József Attila is tagja volt — központi pártvezetőségében ott találjuk dr. Fábíán Dánielt, a betiltott nagygyűlés meghirdetett előadói között pedig a Bartha Miklós Társaság több vezető személyiségét (Asztalos Miklós, Erdődy Lajos, Fábíán Dániel, József Attila, Kodolányi János stb.).

Amint Fábíán Dániel a parasztpárt vezetőségi tagja, Dénes István ugyanekkor a Bartha Miklós Társaság egyik alelnöke lett.⁵ Dénes Istvánnak azonban nem volt állandóan megjelenő sajtója. Fábíánék ezért kerestek kapcsolatot a saját parasztpártját már javában szervező Bajcsy-Zsilinszky Endre 1928. március 15-én megindított *Előörs* című hetilapjával. Először a Békéssy álnéven cikkező Szathmári Sándor, majd Pintér Ferenc, Lakatos Péter Pál, s 1929 nyarától Fábíán Dániel írásait közli az *Előörs*; utóbbi a Föld népe-rovat cikkírója hónapokig.⁶ József Attila, mint már láttuk, Pintér Jenő-kritikájával debütál az *Előörs*ben. A főszerkesztő Bajcsy-Zsilinszky Endrének feltehetőleg tetszett a Pintér-kritika szellemesen fölüeny hangneme, s a *Nincsen apám se anyám*-kötet verseit is ismerhette. Mindenesetre a költő 1929 őszén már az *Előörs* belső munkatársi, szerkesztői állására készült, mint erről Lakatos Péter Pál 1929. november 20-án József Attilának Hódmezővásárhelyre címzett leveléből értesülünk:

„Főszerkesztő ur meghagyásából közlöm Veled, hogy mihelyt dolgaid engedik azonnal ülj vonatra és gyere Pestre, mivel az általad említett 100 pengőt a főszerkesztő ur minden körülmények között biztosítja számodra” — írja Lakatos. Számmunkra azonban e híradásnál is fontosabbak a levél első mondatai:

„November 19-éről keltezett leveledet megkaptam. Azonnal fölszaladtam főszerkesztő urunkhoz, magammal vittem természetesen a küldött versedet is, melyet a főszerkesztő ur rögtön elolvasott s még a mai napon a nyomdába adta közlésre, úgyhogy már a november 23-iki számban meg fog jelenni.”⁷

Igen, helyben vagyunk. Az *Akácokhoz!* József Attila „állást szerző” verse lett...

Ez a vers akkor válik érthetővé, ha címét és képeit „lefordítjuk”. Az akácok — a vers harmadik sorában népiesebben: ákácok — a nép közé menő s ott szervezkedő nép-, azaz parasztvezérek. Ők mennek a — tájszóval is jelzett — „göbbedő,⁸ odvas” falvakba, „homokot”, vagyis tömeget, mondhatni: párttagokat „kötözni magunkba”, tehát szervezkedni. A munka nem könnyű, a meg nem nevezett hatalom nem nézi jószemmel — „ákácok”, vigyázzunk magunkra” — „szisszentő ez” — a népzéért le is tartóztathatják — „de lombos föladat”, azaz a szervezés eredményes lesz.

A vers központi, mind a négy szakaszon végigvonuló mondanivalója a „homok” megkötése, magunkba kötözése. Az első szakasz kijelöli a feladatot: „homokot kötözni”. A második felszólít: ha csalódások árán is, „de kössünk, kössünk lágyan zsongva”, a harmadikban egyes szám első személyben — azonosulva a feladattal — közli: „kötöm én, lám kötöm ujjongva”, míg a negyedikben rezignáltabban: „fogom én és kötöm busongva”.

Vajon miért változik át az ujjongás búsongássá? Azért, mert „Recseg az ég odvas falunkba”, azaz feltámadóban az „úri vihar” — hogy Ady szimbólumát használjuk a vers értelmezéséhez — amely nemsokára „csikorogva hordja halomba / hulló, szerelmes hivatalomat”. Szerintünk a „szerelmes hivatal” a már magyarázott népzérség, parasztvezérség szimbóluma. Más véleménye van erről Bokor Lászlónak: „Éppen csak utalhatok jelentésére: 1928 őszén utazott el Londonba nagy szerelme, Vágó Márta. A leány apja — hogy támogassa a fiút — beajánlotta a Külkereskedelmi Intézetbe magyar—francia levelezőnek. 3—400 pengős fizetésről szólt az előzetes ígért,

aztán vagy nem felelt meg a munkakörében, vagy neki nem tetszett, de rövid idő múlva újra állástalan maradt. A »hulló, szerelmes hivatal« után az Előörs száz pengője szerény volt, de mégis fixet ígért.⁹

Ez a magyarázat számunkra nem meggyőző. Inkább a munkában felörlődő — „Törzs vagyok-e, vagy már csak torzsa?” — népvezér siratja búsongva „szerelmes hivatalát”, azaz önként vállalt „narodnyikságát”, semmint a végig metaforákkal élő költő sajnálja saját, a szó eredeti értelmében vett hivatalát. (A vers egy évvel későbbi változata — mint látni fogjuk — e feltevésünket megerősíti.) A költő nagy beleérzéssel írt egy verset a parasztvezéri pályán elindult Bajcsy-Zsilinszky Endrének. (A *Ki a faluba* gondolata magától a költőtől sem állt messze ez időben, gondoljunk fél évvel későbbi röpiratára!) Versével, mint már utaltunk rá, állást szerzett, de nem állást kért! A száz pengőt, mint munkabért, a verssel egyidőben írt — sajnos elveszett — levelében kötötte ki, nem pedig programkölteményében.

A négystrófás, tizenhat soros vers végig jambikus. Formája meglehetősen ritka, három 9-es — másként: ötöfedeles — jambusban írt sorra egy 10-es — vagy: ötös — jambus következik. Az ötös jambusok tisztábbak az ötöfedeleseknél. A rímkeplet állandó: a a a b, mind a négy strófán ez vonul végig. A kissé monoton rímek is a fő mondanivalót, a „homokot kötözés” gondolatát nyomatékosítják.

A költő 1929-es és 1930-as években írt verseiben a Kalevala hatására sok az alliteráció. Néhánnyal e versében is találkoznak: mennyei munka (6. sor), kössünk, kössünk lágyan zsongva (7. sor), Törzs vagyok-e, vagy már csak torzsa? (9. sor), Nem sors az egyes ember sorsa (10. sor), Kötöm én, lám kötöm (11. sor), a jó fa fogy (12. sor), hulló szerelmes hivatalomat (16. sor). A vers 9. és 10. sora — „Törzs vagyok-e, vagy már csak torzsa? / Nem sors az egyes ember sorsa” — a *Nem én kiáltok* híres soraira emlékeztet („hiába fűrészöld önmagadban, / csak másban moshatod meg arcodat.”).

A vers egésze formájában is, hangulatában is emlékeztet a vele egyidőben írt — A Toll 1929. december 1-i számában közölt — *Favágó* című költeményre. József Attila mindkét költeményét átdolgozta, „marxizálta”. A *Favágó* egy évvel későbbi változatából vette negyedik verseskötete címét: *Döntsd a tőkét, ne siránkozz.*

2

1930. szeptember 14-én a Magyar Hírlap *Mi készül?* rovatában a következő hír jelent meg: „— Az új írógeneráció egyik erős tehetsége József Attila, akinek első verskötete, a *Nincsen apám, se anyám* annak idején nagy feltűnést keltett, új verseskötetét készíti kiadni. Ebben a kötetben fognak megjelenni *Villon* ballada-fordításai is.”

Kár, hogy a kissé pontatlan híradás — a *Nincsen apám se anyám* József Attila *harmadik* kötete volt! — nem szól a tervezett kötet címeről. Véleményünk szerint 1930 szeptemberében még nem készült el az *Akácokhoz!*, a *Favágó* és más, 1929-es költemények új változata; maga a költő is csak ekkoriban, a szeptember 1-i tüntetéssel nagyjából egybeesően lett szervezetileg az illegális kommunista párt tagja.

Ugyancsak a Magyar Hírlap idézett száma tudósít arról is, hogy a Bartha Miklós Társaság évnegyedes röpirata, az Új Magyar Föld rövidesen folyóirattá alakul; Fábián Dániel és József Attila szerkesztésével. Csak feltevéseink lehetnek arról, milyen lett volna a tervezett folyóirat. Bizonyára nem csupán paraszti orientációjú, mint a röpirat három megjelent száma. Ekkor már kiéleződött a vita a Bartha Miklós Társaság jobb- és baloldala között. A jobboldal Szász Béla vezetésével a Magyar Nemzeti Szocialista Párt (!) bázisául kívánta felhasználni a társaságot, mire a nézetüket nem osztók — tiltakozásul — kiléptek. A kilépést hírül adó nyilatkozat, melyet József Attila is aláírt, 1930. november 1-én jelent meg a Népszavában.¹⁰

Ugyancsak a Népszava ad hírt — először december 12-én — József Attila új kötetéről. Közli az *Akácokhoz!* című vers átdolgozott változatát, a következő megjegyzéssel: „Mutatvány a költőnek *Döntsöd a tőkét, ne siránkozz* címen sajtó alatt levő verseskönyvéből.” Feltételezésünk szerint e két Népszava-dátum között nyerte el az *Akácokhoz* végleges formáját. Ez a vers kerül majd be az 1931 márciusában kiadott kötetbe, s mivel ottani megjelenése váltotta ki annak idején a leghevesebb bírálatot és a kritikai kiadás is lényegében ezt közli, mi is az 1931-es kötetből idézzük:

ÁKÁCOKHOZ

*Száz göbbedő, odvas falunkba'
homokot kötözni magunkba'
— akácok, vigyázzunk magunkra! —
az úri szélben ez a föladat.*

*Zizegni minden bizalomra
keserülő e marxi munka,
de kössünk, kössünk lágyan zsongva,
a homok elfut, a föld megmarad.*

*Törzs vagyok-e, vagy már csak torzsa?
Nem sors az egyes ember sorsa!
Fogom én, lám kötöm ujjongva,
a jó fa zúg, az édes táj dagad —*

*Recseg az ég odvas falunkba',
csikorogva hordja halomba
tört águnkat, csörög a lombja, —
de meleg földet fogunk föld alatt.¹¹*

A két változat közötti különbség első pillantásra feltűnik. Maga a vers címe is megváltozott: *Akácokhoz*. A költő, úgy látszik, ragaszkodott az akác-akác tájnyelvi változatához. A harmadik sor végén felkiáltójel nyomatékosítja a figyelmeztetést: „— akácok, vigyázzunk magunkra! —”, a negyedik sor pedig lényegesen módosult: a „szísszentő ez, de lombos föladat” félreérthetetlen helyzetmagyarázattá alakult: „az úri szélben ez a föladat”. (Az „úri szél” szerintünk utalás Ady Endre *Menekülés úri viharból* című költeményére.) A hatodik sorban a „keserülő mennyei munka” „keserülő e marxi munká”-ra változott, az új jelentés mellett szerencsésen megőrizve az alliterációt. A tizenkettedik sor rezignált megállapítása — „a jó fa fogy” — egyetlen ige kicserélésével harcosabbá vált: „a jó fa zúg”. A vers utolsó sorait teljesen átírta a költő, ezáltal a melankolikus befejezés optimistává vált. Érdeemes a kétféle negyedik versszakot külön-külön is szemügyre vennünk:

- a) *Recseg az ég odvas falunkba —
fogom én és kötöm busongva —
s csikorogva hordja halomba
hulló, szerelmes hivatalomat.*
- b) *Recseg az ég odvas falunkba',
csikorogva hordja halomba
tört águnkat, csörög a lombja, —
de meleg földet fogunk föld alatt.*

A költő a vers első változatából csak két sort tartott meg — a harmadik sort eggyel előbbre hozva. A „csikorogva hordja halomba” itt már világos utalás a vers negyedik

sorában fölszívó „úri szél”-re. A szakasz értelme: ha az úri szél halomba hordja is „tört águnkat”, azaz a hatóságok ideiglenesen leverik is a mozgalmat, mégis „meleg földet fogunk föld alatt”, vagyis a mozgalom gyökere kitéphetetlen.

Véleményünk szerint ez a második változat is — bár sokat javult az átdolgozással — még mindig befejezetlennek tűnik. Az utolsó sor alliterációzuhataga — „földet fogunk föld alatt” — kissé erőltetett. Kár, hogy az átdolgozás során a költő nem talált olyan tökéletes megoldást, mint a *Favágó* vagy a *Nyár* esetében.

Az *Ákácokhoz* című költeménnyel alig foglalkozott a József Attila-irodalom. Fővény Lászlóné 1953-ban megjelent monográfiája ugyan kitűnően elemzi, de elmulasztja a két változat közötti különbségek számbavételét.¹² Erre előttünk csupán Féja Géza vállalkozott az Előörs 1931. május 10-i számában megjelent hírhedt *Szélkakas költők* című bírálatában. Féja Géza, aki Bajcsy-Zsilinszkyvel való 1937-es szembe fordulásáig az Előörs, majd a Szabadság irodalomkritikusa és -politikusa volt, 1930 januárjában még elismerően méltatta a *Nincsen apám se anyám*-kötetet. Cikkét így fejezi be: „Végeredményben igazán nem a versek száma dönt, sok költő a kísérletek és vajúdások egész tömegén át jut egy-egy tökéletességig. József Attila is még csak néhány versében él, de nagyon biztosak ezek a versek (Tiszta szívvel, Isten, Istenem, Fiatalasszonyok éneke, *Ákácok* [így!]) Ő már több a reménynél.”¹³ Még augusztus 30-án is — Babitscsal polemizálva — elismerően írja, hogy: „... van két feltétlenül tehetséges fiatal költőnk (József Attila és Simon Andor), akik igazán nem osztálypoéták.”¹⁴ Mint tudjuk, már hónapokkal korábban befejeződött József Attila 100 pengős Előörs-kapcsolata, sőt a költő ez év őszén a munkásmozgalom aktív részese — „osztálypoéta” — lett. Ezt nehezményezte az Előörs munkatársa, aki saját kritikusai hitelét is veszélyben látta forogni, mikor a költő az általa legjobb versei közé sorolt költeményét is átdolgozta!

József Attila szerinte azon költők közé tartozik, akik „fölfedezték a sokarcú verset, azaz megverselnek egy dolgot 3—4-féle hangnemben, készítenek róla marxista, nacionalista, kisagrár és egy semleges szólamú verset. A változatok azután bekerülnek a belső zsebbe s hogy melyik kerül elő legelőször, az attól függ, hogy mit parancsol a konjunktúra”. Példaként idézi az *Ákácokhoz* első és második változatának két-két versszakát a következő kommentárral: „A »szisszentöböl« tehát »úri szél« lett s a »mennyei munkából« »marxi munka«. Így jut Marx szoros kapcsolatba a mennyekkel. Ez a 2. számú változat, de lehet, hogy még egy harmadik is ott rejtőzik a »vagányok félig lúdtalpu Attilájának« mellényzsebében. (Ő jellemzi így önmagát »Csinbin« c. versikéjében).”¹⁵

Vajon miért e heves támadás? Féja Géza 1975-ben a következő magyarázatot adta: „1931-ben megtámadtam József Attilát az Előörs hasábjain. Egyik pesti utam alkalmával Zsilinszky elem tette egyik versének két szövegét. Az első az Előörsben jelent meg, a másik alapos értelmi változtatással új kötetében. »Most azt hiszik majd, hogy az első szöveget én cenzuráltam« — mondotta Zsilinszky. [...] Támadásom az »átírás«, mint költői módszer és Babits elleni támadásának ugyancsak a módszere ellen irányult. A fő ok azonban keserűségünk volt, amiért József Attila *ennyire elszakadt*.”¹⁶ [Kiemelés: T. J.] Féja Géza a *Medvetáncról* írt 1935-ös bírálatában már sokkal szelidebb hangot üt meg s azt dicséri, hogy a költő „... verseinek osztályharcos dudorait eléggé lefaragta.”¹⁷

József Attila negyedik köteté huszonhat saját verset és négy Villon-fordítást tartalmaz. A versek közül hat eredeti (*Anyám, Áradat, Farsangi lakodalom, Aranybojtú, Tömeg, Szocialisták*), nyolc lényegesen nem módosított (*Harmatocska, Bánat, Betlehemi királyok, Ady emlékezete, Kultúra, Beszél a tej, Két keserves, Tündöő*) tizenkettő pedig átdolgozott (*Margaréta, Füst, Tiszazug, Nyár, Favágó, Esik, Regös ének, Betlehem, Egy költőre, Ákácokhoz, Dörmögő, Végül*). A huszonhat vers közül az Előörsben csupán három jelent meg; az *Ákácokhoz*, a *Betlehem* és a *Harmatocska* — utóbbi korábban A Tollban is megjelent. A Tollban közölt versek többségét is átdolgozta a költő, szám szerint hatot (*Margaréta, Tiszazug, Nyár, Favágó, Esik, Dörmögő*).¹⁸ Ha az arányokat tekintjük, A Toll szerkesztőjének több oka lett volna a felháboro-

dásra, mint az Előörs kritikusanak. Erre azonban nem került sor; A Toll nem bírálta a kötetet és József Attila továbbra is munkatársa maradt a folyóiratnak. (Csupán a Nyugatban kifogásolta a *Dörmögő* átdolgozását Fenyő László — Fejáéhoz hasonló érvekkel.¹⁹)

Az Előörs-esztéta felháborodása persze érthető, hiszen az *Ákácokhoz* című József Attila-vers népi programkölteményből kommunista „ars politikává” alakult az átdolgozás során.

JEGYZETEK

1. József Attila Összes Művei [a továbbiakban: JAÖM] III. köt. Sajtó alá rendezte: Szabolcsi Miklós. Bp. 1958, 287—288. 1.
2. Uo.
3. *Meghívó a Magyarországi Földműves és Munkáspárt (Országos Parasztpárt) VII. Orsz. Kongresszusára*. Bp. 1929, Közlekedési nyomda. A meghívó, mely voltaképpen a párt céljait és programját ismertető 24 számozatlan oldalas röpirat; hátsó borítóján *Kik a magyar föld népének írói?* cím alatt többek között József Attila *Nincsen apám se anyám* című kötetét ajánlja.
4. I. m. [5.] 1.
5. Egy 1929. október 12-i „szigorúan bizalmas” jelentés szerint Dénes István vidéken szervezi a Magyar Parasztpártot. „Míg így a vidéken a magyar földműveléssel tart fenn nexust, addig itt a fővárosban a Bartha Miklós Társaság alelnöke is lévén, befolyásolja az intellektueket, mint ő mondja »a magyar paraszt felszabadítása érdekében.«” Országos Levéltár K 149—1929—7/11—12. 1.
6. Szigorúan bizalmas jelentés a Bartha Miklós Társaságról, 1929. december 10. Részlet. „Az Előörs a Bartha Miklós Társaságból vett cikkről révén az egyik erős ellenzéki lap lett a kormánnyal szemben... [..] A társaság az Előörsöt megtartja házi lapjának, ezért egyenlőre nem gondol arra, hogy külön lapot indítson.” Párttörténeti Intézet Archívuma, 651. fond 13/32. Ó. 1. 293. 1. Nb: Bajcsy-Zsilinszky Endre már 1928 őszén közölte Fábíán Dániel egyik vitacikkét, az Előörs azonban csak egy év múlva lett a Bartha Miklós Társaság „házi lapja”...
7. József Attila *Válogatott levelezése*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Fehér Erzsébet. Bp. 1976. 261. 1.
8. Göbbedéz=merüldöz; göbben=merül (Háromszék megyei székely szó) Szinyei József: *Magyar tájszótár*. 1. köt. Bp. 1893—1896. 710. 1. Ákác=akác; palóc eredetű szó. Ld. I. m. 22. 1. József Attila valószínűleg gyermekkorában hallotta „félíg székely” apjától a „göbbedni” igét. Az is lehet, hogy a Híd című folyóirat körül csoportosuló székely egyetemi hallgatóktól, kikkel 1928 őszétől kapcsolata volt. Az „ákác” országszerte elterjedt tájszó, ma is használjuk.
9. Bokor László: *József Attila-dubiózák*. Kortárs, 1975/5. sz. 788. 1.
10. Vö. JAÖM III. 423—424. 1.
11. József Attila: *Döntsd a tőkét, ne siránkozz*. Bp. [1931], 31. 1. A Szabolcsi Miklós által szerkesztett kritikai kiadás — JAÖM II. Bp. 1955, 14. 1. — a vers 12. sora után pontot tesz, a Népszavában közölt versváltozathoz hasonlóan.
12. Fövény Lászlóné: *József Attila*. Bp. 1953. 97—99. 1.
13. Féja Géza: *József Attila*. Előörs, 1930. január 4.
14. Féja Géza: *Osztályköltészet?* Előörs, 1930. aug. 30.
15. Féja Géza: *Szélkakas költők*. Előörs, 1931. május 10.
16. Féja Géza: *Kései sirató*. Kortárs, 1975/5. sz. 804. 1.
17. Féja Géza magyar irodalmi szemléje: *József Attila: Medvetánc*. Magyar Írás (Tornalja), 1935/3. sz. 83. 1.
18. A kimutatás a JAÖM I—II. Szabolcsi Miklós által írt jegyzetei alapján készült.
19. Fenyő László: *Döntsd a tőkét, ne siránkozz*. József Attila versei. Nyugat, 1931. június 16. 833—834. 1. Ld. Bokor László: *A negyedik József Attila-kötet fogadtatása*. A „Döntsd a tőkét, ne siránkozz” kritikái 1931—1932. Tiszatáj, 1976/1. sz. 63. 1.